

لغت نامه دهخدا

از آغاز تا امروز

دکتر غلامرضا ستوده - استاد دانشگاه تهران و معاون مؤسسه‌ی لغت‌نامه‌ی دهخدا

□ چون سخن از کار بزرگ دهخداست، آغاز سخن هم با شعری از او رواست:

ای مرغ سحر چو این شب تار
بگذاشت ز سر سیاهکاری
وز نفع‌هی روح بخش اسحار
رفت از سر خفتگان خماری
بگشود گره ز زلف زرتار
محبوبه نیل‌گون عماری
یزدان به کمال شد پدیدار
و اهریمن زشت‌خو حصاری
یاد آر ز شمع مرده یاد آر

خاطره‌ی سرودن این شعر را دهخدا خود چنین نوشته است:
در روز ۲۲ جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ هجری قمری، مرحوم میرزا جهانگیرخان شیرازی - یکی از دو مدیر صور اسرافیل - را قزاق‌های محمدعلی شاه دستگیر کرده، به باغ شاه بردند و در ۲۴ همان ماه در همان‌جا او را با طناب خفه کردند. بیست و هفت، هشت روز دیگر چند تن از آزادی‌خواهان و از جمله مرا از ایران تبعید کردند و پس از چند ماه با خرج مرحوم ابوالحسن‌خان معاضدالسلطنه پیرنیا، بنا شد در سویس روزنامه‌ی صور اسرافیل طبع شود. در همان اوقات، شبی مرحوم میرزا جهانگیرخان را به خواب دیدم، در جامه‌ی سپید و به من گفت: چرا نگفتی او جوان افتاد؟ من از این عبارت چنین فهمیدم که می‌گوید: چرا مرگ مرا در جایی نگفته یا نوشته‌ی؟ و بلافاصله در خواب این جمله به‌خاطر من آمد: یاد آر ز شمع مرده یاد آر.

در این حال بیدار شدم و چراغ را روشن کردم و تا نزدیک صبح سه قطعه از مسمت ذیل را ساختم و فردا گفته‌های شب را تصحیح کرده و دو قطعه‌ی دیگر بر آن افزودم و در شماره‌ی سوم صور اسرافیل طبع و چاپ شد.

این شعر علاوه بر بیان این خاطره‌ی تاریخی، امتیازات مهم دیگری هم دارد. متن این شعر از حیث فنون سخن فارسی دارای تلمیحات بسیار است و از حیث سبک و اسلوب، تازه و بدیع است و نخستین جوشش در چشمه‌های شعر نو فارسی‌ست، سبکی که بعداً با

ظهور نیما یوشیج رونق یافت و وزن‌های تازه‌ی در شعر فارسی پدید آمد و شعر فارسی توانست رسالت خود را در تحول جامعه‌ی فارسی زبان به‌انجام رساند. نه‌تنها در شعر فارسی، بلکه دهخدا در نثر پیشرفته‌ی معاصر از پیش‌گامان و پایه‌گذاران است. مطالبی که تحت عنوان چرند و پرنند با امضای دخو در روزنامه‌ی صور اسرافیل نوشت، سبک نگارش آن در ادبیات فارسی بی‌سابقه بود و مکتب جدیدی در عالم روزنامه‌نگاری ایران و نثر معاصر فارسی پدید آورد.

وی مطالب انتقادی و سیاسی را با روش فکاهی می‌نوشت. به‌طوری که ملاحظه می‌شود، دهخدا ضمن فعالیت‌های سیاسی، چنان کارهای مهم ادبی انجام داده است که در نظم و نثر فارسی دگرگونی و تحول به‌وجود آورده و چیزهای تازه‌ی ابداع کرده و پایه‌گذاری نموده است. و اما لغت‌نامه، کار بزرگی که بعد از شاهنامه‌ی فردوسی پشتوانه‌ی دیگر زبان فارسی‌ست.

دهخدا خود نقل کرده که: در کودکی شبی بالای بام خوابیده بودم و درباره‌ی یکی از مثل‌های متداول در زبان فارسی می‌اندیشیدم. از اسم مثل آگاه نبود، همین‌قدر درک می‌کرد که آن جمله از نوع کلمات و لغات معمول نیست. قلم برداشتم و چند تا از آن نوع یادداشت کردم. این نخستین قدمی بود که در راه تدوین امثال و لغات پارسی برداشتم (و شاید نخستین گام در تدوین کتابی جامع در این زمینه در ایران).

تحقیق در کتاب‌های نظم و نثر فارسی برای استخراج امثال و بیرون آوردن ۲۰۰/۰۰۰ عنوان لغوی و دوچندان آن ترکیبات و سپس آن‌ها را به بیتی از شاعری و یا جمله‌ی نویسنده‌ی مستندکردن و یا معنی تازه‌ی از کلمه‌های بیت یا جمله‌ی فهمیدن و استنباط‌نمودن، اقدامی‌ست ابتکاری، زیرا کار دهخدا فقط بر نقل لغت از کتاب‌های لغت قدیم نهاده نشده و منحصر به آن نگشته است که آن‌چه فرهنگ‌نویسان دیرین در کتاب‌های خود آورده‌اند، نقل و احیاناً جرح و تعدیل کند، بلکه تکیه‌ی اصلی کار وی بر کلماتی‌ست که خود از متون شعری و نثری طی سالیان دراز بیرون کشیده و معانی به‌کاررفته در آن متون را زیرکانه دریافته و یادداشت کرده و البته در کنار این روش ابتکاری نو، از مندرجات فرهنگ‌های فارسی، یا فارسی و عربی و یا عربی به عربی نیز بهره گرفته و نقل‌ها نموده است.

خود دهخدا در این‌باره چنین می‌نویسد: «کتب نظم و نثر دسترس را خواندم، از منظوم و منثور عامیانه و مبتدل نیز چشم

نپوشیدم، یعنی بدان‌سان که شاهنامه‌ی فردوسی و ترجمه‌ی طبری و تاریخ ابوالفضل بیهقی را مطالعه کردم، شبیه نامه تکیه‌ها و چهل طوطی و حسین کرد را دیدم و و امثال جمله‌ی آن‌ها بیرون کردم و این کار بیش از بیست و اند سال بکشید، پیوسته بی‌هیچ فصل و قطعی حتا نوروز و عیدین... و می‌توانم گفت که بسیار شب‌ها نیز در خواب در این کار بودم، چه بارها در شب از بستر برمی‌خاستم و پلیته برمی‌کردم و چیزی می‌نوشتم.»

دهخدا خود دریافته بود تدوین و تکمیل کتاب عظیمی که بدین‌گونه فراهم آمده، کار یک نفر نیست و در یادداشت‌هایی که از او به‌جای مانده و برخی از آن‌ها در مقدمه‌ی لغت‌نامه چاپ شده، سهم دیگران را در کتاب‌های خود معلوم کرده و نوشته است: لغت را یک‌نفر نباید بنویسد، برای این که لغت همه‌چیز است و بنابر مثل قدیم همه‌چیز را همگان دانند و همگان از مادر نزاده‌اند، سپس نوشته است: آن‌چه را که خواننده این کتاب (لغت‌نامه) می‌بیند، نتیجه‌ی یک عمر نیست، بلکه نتیجه‌ی عمرهاست، و در مقدمه‌ی لغت‌نامه فهرستی از اسامی پنجاه نفر از استادان زبان و ادبیات فارسی و چند تن از محققان علوم ادبی آمده است که از سال ۱۳۰۷ در تدوین و تنظیم لغت‌نامه و استخراج لغت و ترجمه‌ی مطالب مشارکت داشته‌اند.

و هم‌اکنون ده نفر از آنان در تألیف لغت‌نامه‌ی فارسی - اثر جدیدی که مؤسسه‌ی لغت‌نامه در دست تألیف دارد - به همکاری خود ادامه می‌دهند.

اگر به صفحات نخست جلد اول لغت‌نامه‌ی فارسی نگاه کنیم، طرحی می‌بینیم که کار تألیف لغت‌نامه‌ی فارسی براساس آن طرح آغاز شده و هر مؤلفی در هر زمانی به تألیف و تدوین بخشی از لغت‌نامه‌ی فارسی مشغول می‌شود باید براساس این طرح کار کند تا تألیف کتاب نظمی یکسان داشته باشد و هماهنگی آن حفظ شود.

گرچه این طرح خالی از نقص و ایراد نیست، ولی هرچه هست، معیاریست برای هماهنگی در تألیف. ولی در کار لغت‌نامه‌ی دهخدا به جهات مختلف این هماهنگی مشاهده نمی‌شود و دهخدا این‌جا نیز خود متوجه موضوع بوده و گفته است: «من این راه را کورکورانه می‌رفتم، چه قاید و پیشوایی که راه مرا هموار کرده باشد، نیافتم.»

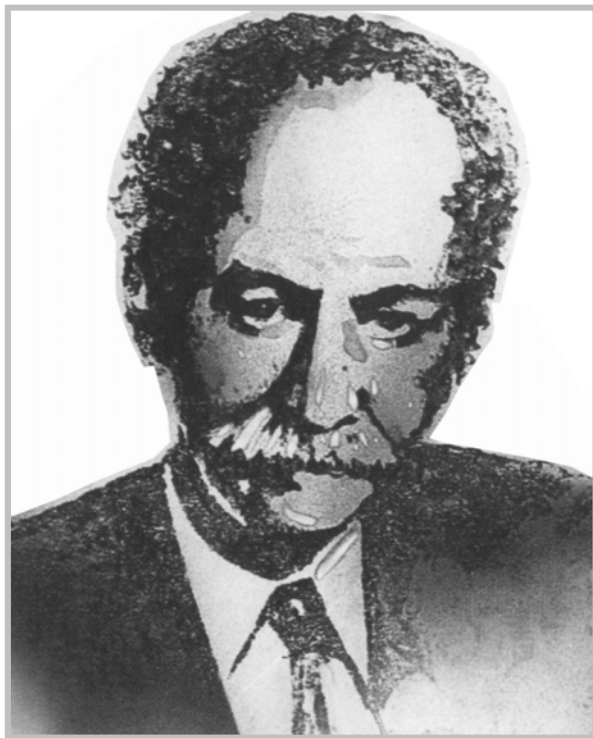
کار دهخدا در جمع‌آوری مطالب و یادداشت‌برداری از کتاب‌ها و استخراج لغات و امثال و ترکیبات به اندازه‌ی بزرگ و با اهمیت بود که بسیاری از فضلالی زمان به کمکش شتافتند و او را به ادامه و اتمام کار تشویق و تأیید نمودند، من جمله مرحوم دکتر علی‌اکبر سیاسی که روش ثبت مطالعه را در ورقه‌ها (فیش) به دهخدا پیشنهاد کرد و او پذیرفت و روش ثبت در دفتر را ترک کرد و بدین‌وسيله افزایش لغت و شرح و معنی و تنظیم و تدوین کتاب میسر گشت و با مرحوم دکتر غلام‌حسین صدیقی که هم به اقتضای مطالب کتاب نام لغت‌نامه را به اقتباس از لغت‌نامه‌ی اسدی طوسی پیشنهاد کرد و با مرحوم علامه محمد قزوینی که نوشت:

«دهخدا قریب سی‌سال است مشغول جمع‌آوری مواد فرهنگ جامعی هستند برای زبان فارسی با شواهد کثیره‌ی بسیار مفصل... اگر روزی ان‌شاءالله اسباب مساعدت نماید و این مواد مرتب‌شده و به پاک‌نویس مبدل گردد، بزرگ‌ترین و جامع‌ترین و نفیس‌ترین فرهنگی از آن عمل خواهد آمد که بعد از اسلام تاکنون برای زبان

فارسی فراهم آورده شده است. در تألیف عظیمی مانند لغت‌نامه، تا ده‌هزار اشتباه معفو است.»

از ذخایر روزگار ما، استاد دکتر سیدجعفر شهیدی، که از نخستین روزها با سرمایه‌ی عظیم علمی خویش در کنار دهخدا و معین قرار گرفت و تقدیر چنان بود که دو اثر عمده‌ی زبان فارسی در لغت، یکی فرهنگ فارسی معین و دیگر لغت‌نامه‌ی دهخدا به سرپرستی و مدد علمی وی صورت اتمام پذیرفت.

وقتی کار چاپ مجموعه‌ی ۲۶ هزار صفحه‌ی لغت‌نامه‌ی دهخدا در ۲۲۲ جزوه به پایان رسید، دکتر شهیدی در مقاله‌ی تحت عنوان از «نوش و نیش» چنین نوشت:

«آن روز که مرحوم دهخدا دیده از جهان فروبست و به جوار رحمت حق تعالی رفت و وصیت‌نامه‌ی آن مرحوم منتشر گردید، جز آنان که به کار تألیف لغت‌نامه مشغول بودند، تنها چند تن می‌دانستند کسانی که مسؤلیت پایان‌دادن این اثر بزرگ را به گردن گرفته‌اند، چه مشکلاتی در پیش دارند. شمار اینان هم در آن روزها به‌غایت اندک بود.»

اما برای دیگر آشنایان با لغت‌نامه - خواه علاقه‌مندی که از این کتاب بهره می‌بردند و خواه کسانی که فقط نام آن را شنیده بودند - مسلّم چنین بود که مطالب لغت‌نامه از آغاز حرف «الف» تا پایان حرف «ی» به خط مرحوم دهخدا و احیاناً با املا‌ی او و نوشته‌ی چند کاتب تهیه شده و آماده‌ی چاپ است و کار دستگاهی که به چاپ لغت‌نامه موظف شده، تنها تصحیح مطبعیست و گاه در کار مؤلف نیز دخالتی کرده، کلمه‌ی را حذف و یا مطلبی می‌افزاید» در

حالی که چنین نبود و سخن خود دهخدا گواه صادقی است بر نکته‌ی داکتر شهیدی به آن اشاره نموده است. دهخدا به یاوران و همکاران خود می‌گفت: «اگر من به معلومات و تحقیقات شما نیاز نداشتیم و کتاب من عبارت از همین فیش‌های الفبایی شده بود، کافی بود که چند کاتب خوشنویس آن‌ها را به دنبال هم پاک‌نویس کنند و به مطبعه بفرستند. اهمیت همکاری شما گذشته از آماده‌ساختن مطالب و تحمل زحمت غلط‌گیری، تحقیق و تتبع و دقت شماس است که نزد من در حکم نمک است، همان‌گونه که نمک مواد غذایی را از فساد و تباهی بازمی‌دارد، تحقیق و دقت شما نیز لغت را از تصحیف و تحریف و نابسامانی مصون نگه می‌دارد و راهی روشن و راست بر جویندگان دانش لغت می‌گشاید.»

اگر لغت‌نامه‌ی دهخدا از ابتدا طرح مدون نداشت و اگر فنون لغت‌نویسی آن‌طور که معمول دیکسیونر (Dictionary) هاست در آن ملاحظه نمی‌شود، باید گفت این مجموعه نه تنها فرهنگ فارسی به فارسی است، بلکه دایره‌المعارف‌گونه‌ی نیز هست. برخی از محققان معاصر، لغت‌نامه‌ی دهخدا را در شمار انسیکلوپدی‌ها برشمرده‌اند و در عین حال کتابی است در اعلام بویژه اسامی دانشمندان ایرانی مسلمان که دانش را از یونانی به عربی ترجمه و منطق ارسطو را اصلاح کردند و اروپا از این ترجمه‌ها بهره‌ها گرفت.

در این‌جا بی‌مناسبت نیست مطالبی درباره‌ی اعلام از زبان دهخدا نقل نماییم که گفت: «اگر علمای ایران را از صفحه‌ی تاریخ دنیا برداریم، نه تنها عالم اسلام، بلکه جامعه‌ی بشریت یا هیچ چیز ندارد و با در نهایت فقر و بیچارگی علمی و ادبی و صفتی و اخلاقی است و این نه غلوی است که من می‌کنم و نه حب وطن است که مرا بدین گفته وامی‌دارد، مثل من و با من پنجاه سال در رجال و کتب فحص (و بررسی) کنید به همان می‌رسید که من رسیده‌ام.» این کتاب حاوی بسیاری اصطلاحات علمی نیز هست، خصوصاً اصطلاحات علمی هم‌چون: نجوم، منطق، فقه، کلام و علوم ادبی و گاه طب و داروشناسی و ریاضیات.

بنابراین باید گفت لغت‌نامه از حیث تألیف و تدوین ویژگی خود را دارد و با کتاب‌های دیگر قابل مقایسه نیست، زیرا همان‌طور که گذشت، تألیف و چاپ این کتاب پس از طی مراحل پرنشیب و فراز قریب پنجاه سال طول کشید و کسانی که تألیف و تدوین و نمونه‌خوانی و چاپ اثر را در طول زمان به پیش برده‌اند از جان و دل مایه گذاشته‌اند و هم و غم همه‌ی آنان این بوده است که این اثر عظیم فرهنگی هرچه زودتر به چاپ برسد و در دسترس علاقه‌مندان قرار بگیرد و لذا واقعاً مجال آن نبوده است که بین چندین گروه مؤلف و نمونه‌خوان و حروف‌چین و صفحه‌بند و عوامل دیگری که هم‌زمان کار می‌کرده‌اند از حیث نظام صوری اثر، روشی یکسان به کار بسته شود.

مع‌هذا در طول زمان چه آن‌گاه که صفحاتی زیر نظر مستقیم شخص دهخدا چاپ می‌شد (تا صفحه‌ی ۴۲۶۴) و چه زمانی که به سرپرستی مرحوم دکتر محمد معین اداره می‌شد (تا بیش از ثلث کار) و چه بعداً که استاد دکتر شهیدی سرپرستی آن را به عهده گرفت، لغت‌نامه به تدریج روش مند گردیده، به نحوی که طرز تنظیم و تألیف جزوه‌های آخر از حیث طبقه‌بندی مطالب و انتخاب شواهد دقیق‌تر و فنی‌تر شده است.

از یادداشت‌های دهخدا که در صفحه‌ی ۳۰۱ تا ۳۰۶ مقدمه چاپ اول کامپیوتری لغت‌نامه چاپ شده، چنین برمی‌آید که گرایش به اجرای روش تألیف و سیر تحول آن تدریجی بوده و دهخدا پس از اتمام مرحله‌ی یادداشت‌برداری و شروع تدوین و چاپ، کار خود را ارزیابی و در حقیقت از آن دفاع کرده است، و نکته‌ی مهمی که دهخدا به آن اشاره کرده، این است که گفته: «در این کتاب تقلید صرف از لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌ها نشده است.»

طرحی که در سال ۱۳۷۰ تا آخر سال ۱۳۷۳ شمسی روی چاپ اول کامپیوتری لغت‌نامه‌ی دهخدا اجرا شد و طرح تکمیلی دیگری که از اول سال ۱۳۷۴ تا آخر سال ۱۳۷۶ روی چاپ دوم کامپیوتری به منظور آماده‌کردن متن لغت‌نامه برای انتقال به بسته‌ی نرم‌افزاری (CD) صورت گرفته، در حقیقت پوشاندن لباس مناسبی بود بر اندام موزون لغت‌نامه‌ی دهخدا.

در چاپ اول کامپیوتری، راه ایجاد هماهنگی در نظام تألیفی اثر از هر حیث هموار گشت و در چاپ دوم، جزئی‌ترین امور علمی و فنی لازم مورد توجه قرار گرفت و مثلاً علاوه بر نظم الفبایی یکسان در سراسر کتاب، همه‌ی شواهد اعم از نظر و نثر به ترتیب تاریخی منظم شد. همه‌ی ترکیب‌ها و مثل‌ها به نظم الفبایی مرتب گشت. تمام شواهد از حیث معنی و لفظ با لغت یا ترکیب مربوط مقایسه شد. رسم‌الخط یکسان در سراسر کتاب اعمال گردید. برخی از لغت‌ها که در چاپ قدیم از قلم افتاده بود، از روی یادداشت‌های موجود دهخدا تدوین و بازنویسی و به چاپ کامپیوتری اضافه شد.

هویت‌های دستوری لغت‌ها در سراسر کتاب وارد و هماهنگ گشت. هر کجا از قرآن کلمه و آیه‌ی در شواهد و یا معنی لغات آمده بود از روی کشف‌الآیات‌های معتبر نام سوره و شماره‌ی آیه استخراج و درج شد. علاقه‌مندان می‌توانند برای اطلاع بیشتر به مقدمه‌ی جلد اول چاپ اول کامپیوتری مراجعه کنند.

اجرای این طرح در چاپ‌های کامپیوتری کاری علمی و در عین حال بسیار پُرزحمت و دقیق و خطیر بود که با استفاده از قدرت علمی و حمایت استاد دکتر سیدجعفر شهیدی توسط چند تن از جوانان فاضل که آینده لغت‌نامه‌ی فارسی به وجود آنان وابسته است و مدیریت علمی نگارنده به انجام رسید.

کاری که گروه ده‌نفری ویراستاران روی چاپ دوم کامپیوتری انجام دادند و متن لغت‌نامه را برای انتقال به CD آماده ساختند، از جهات گوناگون حایز اهمیت و در خور توجه و قابل تقدیر است و دارای چنان ارزشی است که می‌تواند سرمایه و سرمشق هر کتاب لغت فارسی قرار گیرد.

کسانی که با برنامه‌نویسی کامپیوتری (نرم‌افزارنویسی) سر و کار دارند، آن هم برای کتابی نظیر لغت‌نامه‌ی دهخدا، می‌دانند یک ویراستار چه مایه‌ی علمی باید داشته باشد و چه رنجی باید متحمل شود تا متن موردنظر به اصطلاح معنی‌دار گردد و نیاز اهل تحقیق را بر صفحه‌ی کامپیوتر پاسخ‌گو باشد. در این‌جا علاقه‌مندان را به مطالعه‌ی مقدمه‌ی هر دو چاپ کامپیوتری لغت‌نامه (اول و دوم) دعوت می‌کنم تا دریابند هر صفحه کتاب یا نقشی که در کامپیوتر از لغت‌نامه پیش چشم دارند با چه زحمت و دقت و حوصله‌ی آماده گشته است.

دهخدا که بارها از رنج‌های جان‌کاهی که در این راه متحمل شده، سخن گفته، در این باره نوشته است: «پُر زحمت‌ترین قسمت‌ان همیشه دو بار و گاهی سه‌بار تصحیح مطبعی آن بود.» گفتیم لغت‌نامه‌ی دهخدا براساس دو میلیون یادداشت که دهخدا و تنی چند از یاران دانشمند او نوشته بودند، تألیف و تدوین گردید. کار یادداشت‌نویسی پس از آن که لغت‌نامه به دانشگاه تهران منتقل شد (سال ۱۳۳۶) و به دانشکده‌ی ادبیات واگذار گردید، ادامه یافت و به تدریج که کتاب‌ها را کسانی که در زبان و ادبیات فارسی تخصص داشتند، یادداشت‌برداری می‌نمودند و تا امروز هم این کار ادامه دارد و هر سال حدود یک‌صد هزار یادداشت به گنجینه‌ی یادداشت‌های مؤسسه‌ی لغت‌نامه‌ی دهخدا افزوده می‌گردد و اینک موجودی یادداشت‌هایی که براساس آن‌ها لغت‌نامه‌ی فارسی تألیف می‌شود، با احتساب یادداشت‌های دهخدا، از مرز پنج میلیون فراتر رفته است.

لغت‌نامه‌ی فارسی، شاهد‌ها از یازده قرن و نیم سابقه ادب فارسی انتخاب و نقل شده و در نتیجه در لغت‌نامه‌ی فارسی اشعاری از ملک‌الشعراى بهار و علامه علی‌اکبر دهخدا و نویسندگانی هم‌چون صادق هدایت و محمد حجازی و چند شاعر و نویسنده‌ی معاصر دیگر به‌عنوان شاهد آمده است. دیگر این که این مقدار کتاب معتبر نظم و نثر فارسی حتا مربوط به دوره‌ی پیش از حمله‌ی مغول در دسترس دهخدا و همکاران او نبوده و در پنجاه سال اخیر تعداد زیادی از متون خطی ادب فارسی از گوشه و کنار دنیا به‌دست آمده و تصحیح و چاپ و یادداشت‌برداری شده است، لذا لغت‌نامه‌ی فارسی سرشار از یازده قرن و نیم سابقه ادب فارسی است.

گفتیم طرح لغت‌نامه‌ی فارسی نیز خالی از نقص و ایراد نیست، این کاریست که متخصصان کامپیوتر و برنامه‌نویسان ادبی باید به آن توجه کنند و همتی به‌کار بندند و در مطالعات و تحقیقات علمی خود طرحی تدارک ببینند تا هنوز که وقت باقی‌ست، آن طرح توسط مؤلفان و ویراستاران لغت‌نامه‌ی فارسی به‌کار بسته شود و در آینده مستلزم آن نباشد که گروهی به‌جای تألیف جدید، ده سال وقت صرف اجرای طرح هماهنگی آن کنند.

دهخدا:

- به فارسی خدمتی کرد فردوسی‌وار

- به مردم خدمتی کرد مردمی

- سربلندی ملل شرق را طالب بود.

- تمدن مادی غربی را بدون تمدن معنوی

نمی‌پسندید و معتقد بود تمدنی که هزارها

سال جهان را اداره کرد، مادی نبود.

- ابتکار و خلاقیت داشت.

- از پایه‌گذاران سبک پیشرفته‌ی نثر

فارسی‌ست.

- از پیش‌گامان شعر نو فارسی با رعایت

اصول شعری‌ست.

- جزو پیش‌کسوتان روش تحقیق علمی در

زبان و ادب فارسی‌ست.

اثر جدیدی که در سه قطع بزرگ، متوسط و کوچک و هم‌اکنون در مؤسسه‌ی لغت‌نامه‌ی دهخدا تحت عنوان لغت‌نامه‌ی فارسی در دست تألیف است، از حیث تعداد لغت و ترکیب و شواهد به‌مراتب غنی‌تر از لغت‌نامه‌ی دهخداست، زیرا شواهد لغت‌نامه‌ی دهخدا از آثار نظم و نثر فارسی که تا زمان حمله‌ی مغول به ایران (اوایل قرن هفتم هجری) پدید آمده بود، انتخاب و نقل شده، در حالی که در

خلاصه این که دهخدا:

- به فارسی خدمتی کرد فردوسی‌وار

- به مردم خدمتی کرد مردمی

- سربلندی ملل شرق را طالب بود.

- تمدن مادی غربی را بدون تمدن معنوی نمی‌پسندید و معتقد

بود تمدنی که هزارها سال جهان را اداره کرد، مادی نبود.

- ابتکار و خلاقیت داشت.

- از پایه‌گذاران سبک پیشرفته‌ی نثر فارسی‌ست.

- از پیش‌گامان شعر نو فارسی با رعایت اصول شعری‌ست.

- جزو پیش‌کسوتان روش تحقیق علمی در زبان و ادب فارسی‌ست.

لغت فارسی را که فراهم آورد، وسیله‌ی می‌دانست که مردم

فارسی‌زبان با آن از طریق ترجمه‌ی دانش‌ها به سلاح زمان دست

یابند و در برابر غرب مجهز شوند تا از عقب‌ماندگی نجات یابند.

- حاصل عمر خود را، حاصل دانش خود را، تمام ثروت و

مایملک خود را به ملت ایران و جامعه‌ی فارسی‌زبان هدیه کرد.

- در بند شهرت و نام و نان نبود و هیچ‌گاه درصدد بهره‌وری از

کار عظیم علمی خویش برنیامد.

و براساس همه‌ی این‌ها اسلام را عزیز می‌خواست و ایران را

هیچ‌گاه از یاد نبرد. سخن را که با شعری از دهخدا آغاز کردم، هم

به شعر دیگری از او خاتمه می‌دهم:

هنوزم ز خردی به‌خاطر دراست

که در لانه‌ی ماکیان برده دست

به منقارم آن‌سان به سختی گزید

که اشکم، چون خون از رگ، آن دم جهید

پدر خنده بر گریه‌ام زد که هان

وطن‌داری آموز از ماکیان ■